

VELİÇKO VE ÇAVÇAVADZE'YE GÖRE ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİ

ARMENIAN NATIONALISM ACCORDING TO VELICHKO AND CHAVCHAVADZE

Nesrin SARIAHMETOĞLU KARAGÜR*

ÖZET

Ermenilerin Kafkasya'da Türkler dışındaki diğer komşusu olan Gürcülerle olan ilişkilerinde Ermeni milliyetçiliğinin ve bu ülkeye yönelik toprak iddialarının izlerini bulmak mümkündür. Gürcüler, Ermenilerin Gürcü topraklarını eski Ermeni vilayetleri olarak adlandırdığını ve Gürcistan'ın büyük bir bölümü ile birlikte Tiflis'in çok eski zamanlardan itibaren Ermenilere ait olduğunu iddia ettiklerini belirtirler. Bir Gürcü kontu olan İ. G. Çavçavadze, kendi tarihlerinin tahriş edilmesine yönelik rahatsızlığını "Ermeni Alimleri ve Feryat Eden Taşlar" adlı eserle dile getirir. Uzun yıllar Kafkasya'da gazetecilik yapan V. L. Veliçko ise 19. yüzyılda Kafkasya'da yaşayan halkları ve son derece kritik olan bölgenin siyasi ve sosyal durumunu inceleyerek Kafkasya adlı eserinin Ermenilere ayırdığı bölümünde dikkat çekici hususlara değinmiştir. Günümüzde hala tartışılan "Büyük Ermenistan" veya "Denizden Denize Büyük Ermenistan" idealinin anlaşılması, Ermeni milliyetçiliğinin tarihi boyutlarının çok yönlü bilinmesi ve kavranması ile mümkündür. Bu çerçevede, gerek Çavçavadze'nin gerekse Veliçko'nun Ermeni milliyetçiliğine yönelik görüşleri bu çalışmada irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İ. G. Çavçavadze, V. L. Veliçko, Ermeni Milliyetçiliği, Senkovski, Patkanov

ABSTRACT

Embedded territorial claims on Georgia can be found in Armenian nationalism. Some Georgian historians emphasized in their chronicles that the Armenians recognized the Georgian lands as ancient Armenian provinces. They also underlined the Armenians claim on a large part of Georgia including Tbilisi. G. Chavchavadze, a Georgian prince, expressed his resentment on the distortion of their own history in his book "Armenian Scholars and Crying Stones". Additionally, V. L. Velichko who was a Russian journalist in the Caucasus for many years examined the people living in the Caucasus during the 19th century and the critical political and social situation of the region, and provided valuable information on Armenians in his book entitled "The Caucasus". The idea of "Greater Armenia" which is still relevant to current debates can be only comprehended by looking at historical aspects of Armenian nationalism. In this framework, both Chavchavadze's and Velichko's thoughts on Armenian nationalism will be analyzed in this study.

Key Words: İ. G. Chavchavadze, V. L. Velichko, Armenian Nationalism, Senkovski, Patkanov

Ermeni meselesi gündeme geldiğinde dünya kamuoyu tarafından Türklerin bu konuda objektif bir karar verebilecek konumda olmadığı ifade edilmektedir. Türkler ve Ermeniler hakkındaki görüş ve düşünceler ise farklı kaynaklarda çoğu

* Doç. Dr., Mamara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi. E-posta: nkaragur@superonline.com

zaman gerçek aksini bulmadan ortaya konmaktadır. Çavçavadze ve Veliçko'nun eserleri özellikle Kafkasya'da Ermenilerle olan ilişkilerde sadece Türklerin değil, Gürcülerin de problemleri olduğunun gösterilmesi yönünde önemli bir kanıttır. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze tarihi olaylara dayanan bazı görüşlerini ve o sıralarda Ermenilerle ilgili toplumda mevcut olan rahatsızlıkları bir sorumluluk bilinciyle ifade etmek gereğini hissetmiştir. Ermeniler, eserlerinin çoğunda kendilerini tarih boyunca sürekli felaketlere, talihsizliklere ve acılara uğramış bedbaht bir halk olarak tarif ederler. Çavçavadze'ye göre, Ermenilerin tarihlerindeki en büyük bedbahtlık kendi aydınlarının halkı istekleri doğrultusunda yönlendirmeleri ve kötü sonuçlarından rahatsızlık duymamalarıdır.

Rus tarihçi ve gazeteci Vasiliy Lisoviç Veliçko ise uzun yıllar boyunca Kafkasya'da gazetecilik yaparak bu coğrafyada yaşayan halkların ve etnik grupların özellikleri, psikolojileri, hayat tarzları, ekonomik durumları, siyasi faaliyetleri ve halklar arasındaki ilişkileri inceleyerek gözlemlerini zaman zaman makaleler şeklinde yayınlamıştır. Söz konusu bu yazılar 1904'de toplanarak bir kitap halinde basılmıştır.

Bu çalışmada amaç Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri, milliyetçilik tartışmalarının mahiyetini ve Ermeni iddialarına karşı verilen cevapları değerlendirmektir.

Ermeni Menşei Tartışmaları ve Ermeni Aydınların Halk Üzerindeki Etkisi

Kafkasya Ötesi'ndeki Ermenilerde millî şuurun gelişmesinden önce onların diğer halklar arasındaki yerinden ve haklarındaki olumlu veya olumsuz özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Bu konuda V. L. Veliçko'nun St. Peterburg'da 1904'te basılan *Kavkaz* (Kafkasya) ve İ. G. Çavçavadze'nin¹ Tiflis'te 1902'de neşredilen *Armiyanskiye uçoniye i vapiyüşçiyeye kamni* (Ermeni Âlimleri ve Feryat Eden Taşlar) adlı çalışmaları iki mühim kaynak eserdir.² Veliçko ve Çavçavadze tarihî olaylara dayanan bazı görüşlerini burada ifade etmiş, ancak Ermeni ilim adamları

¹ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze (1837-1907); Gürcü yazar. St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okudu. Rus ihtilâlcî demokratları Belinski, Çernişevski ve Dobrolyubov'un fikirlerini talebeler arasında yaydığı gerekçesiyle üniversiteden atıldı. Daha sonra Gürcistan'da içtimaî, siyasi ve edebî faaliyetlerde bulundu. Eserlerinin bir kısmı Azericeye de çevrildi.

² Çavçavadze'nin *Armiyanskiye uçoniye i vapiyüşçiyeye kamni*, Rusçaya çeviren: Aleksiyev Meshiyev, (Tiflis: 1902/ Baku: Elm 1990) adlı eseri ilk önce 1897'de yazarın naşiri ve redaktörü olduğu *Iverya* gazetesinin 14, 15, 16 ve 17. Sayılarında yayınlanmıştır. Daha sonra bir kitapçık halinde 1899 ve 1902'de neşredilmiştir. Sovyetler Birliği döneminde eserin bazı bölümleri sansüre uğrayarak 1977'de yazarın 140. Doğum yıldönümünde *Ivetobi* dergisinde yayınlanmıştır. Glasnost ve perestrojka rüzgarlarının estiği yani halkların nispeten daha önceki yıllara göre bazı özgürlükler kazandığı 1985'den sonraki yıllarda eser tekrar gün ışığına çıkmıştır. 1984'te Çavçavadze adına seçilmiş eserlerinin bulunduğu bir kitapta ayrıca 1987'de bir dizi halinde basılan eserlerinin 5. Cildinde yayınlanmıştır. Ancak eser yayınlandığı yıllarda Sovyetlerin "halklar dostluğu prensiplerine aykırı olduğundan bazı bölümleri yüzünden çok ciddi sansüre maruz kalmıştır. Eser, Vasif Guliyev tarafından Azerbaycan Türkçesine tercüme edilerek Azerbaycan Neşriyatı "Şuşa" şirketi tarafından 1995'te yayınlanmıştır. Vasiliy Lisoviç Veliçko'nun, *Kavkaz. Russkoye delo i mejduplemennyye voprosi*, (S.- Peterburg: Muretovoy, 1904/ Baku: Elm, 1990) adlı eseri Sovyetler Birliği döneminde yasaklandığı için uzun yıllar Rusya kamuoyunda bilinmemiştir. 1988-1990'da Karabağ probleminin yaşandığı yıllarda Kafkasya kitabının bir nüshası bulunmuş ve kitabın tıpkı basımı yapılarak neşredilmiştir.

tarafından "büyük şovenist ve monarşist" gibi sözlerle suçlanmışlardır. Çavçavadze'ye göre, tarihî taşlar Ermeni bilim adamlarının isteklerine ulaşabilmek için kendilerinden istifade etmelerine isyan etmektedirler. Yazara göre, Ermeni bilim adamları eski yazıları tarihî abidelerin duvarlarına kazıyarak, kendi hazırladıkları taşları bu abidelerin yerine koyup Ermenilere ait olduğunu ispat etmeye çalışmaktadırlar.

Veliçko, Ermeniler hakkındaki düşüncelerinden bahsederken Ermeni halkıyla, idareci sınıfı ayırmakta ve bu konuda;

"Çok eski zamanlardan beri Ermeniler hakkında menfi fikirler mevcuttu. Elbette bu tabiidir, asılsız değildir; asılsız olsaydı bütün halklarda hem de başka başka zamanlarda oluşmazdı. Fakat görülüyor ki, aşağıdaki örneklerin verecekleri fikirleri ayırt etmeden kesin olarak bunları herkese mal etmek insafsızlık olacaktır. Önce Ermeni halkını saldırgan partilerden, siyasetçi din adamlarından ve yalnız aydınlardan kısıacası sadece komşularına değil, kendi milletinin zavallı insanlarına da düşman kesilmiş idareci Ermeni sosyal tabakalarından ayırmak gerekir. İkincisi, idareci sınıflarda şüphesiz çok büyük oran teşkil eden öyle insanlar vardır ki, aslında bunlar kötü değillerdir. Onların tek günahı korkaklık edip idarecilerinin terörüne ve hastalık gibi yayılan özel bir görüşe, millet fikrine veya kendilerinin (bunun için hiçbir hakka sahip olmadan) dedikleri gibi millî fikre uymuş olmalarıdır. Aslında bu yöneticilere ve onların maaşlı uşaklarına tesadüf eden vicdanlı insanların kalbinde Ermenilere istemeden bir nefret uyanabilir. Bu bilinmezliklerle dolu topluluğa, onun tarihî kaderine ve çağdaş durumuna bakıldığında ise Ermeni halkının durumuna acımamazlık edemezsin ve o zaman şüphesiz birçok iyi huyları da görürsün" demektedir.

Ermeni halkının durumuna ne kadar çok acınırsa, insafsız idarecilerine, zalim ve kışkırtıcı siyasetçilere nefretin o kadar artacağından bahseden³ Veliçko, Ermenilerin menşeinin kesin olarak bilinmediğini, önce Babil esareti devrinde daha sonra da Kudüs yıkıldığı zaman Yahudilerin çok büyük bir kısmının Ermenilerle karıştığını söylemektedir. Antropolojik bakımdan çoğunlukla brakisefal olan Ermeniler, Shantr, Erkert, Pantyu-hov incelemelerine dayanan Veliçko'ya göre bu yönden dağ Yahudilerine ve Sio-haldeylere (Asurlulara) daha çok benzer. İngiliz araştırmacı Bertin de, Ermenileri Filistin'den önceki devrin Yahudileri ile aynı tipten kabul etmektedir. Profesör D. N. Anuçkin, Ermenilerin ari bir ırk olmadığını, belki arileşmiş (dil bakımından) bir ırk olduğunu söylemektedir.⁴ Antropolog Pantyuhov büyük Ermeni grupları hakkında daha

³ Veliçko kendisine, "Ermeni yönetici sınıfları da Ermeni halkının içinden çıkmıştır, dolayısıyla onlar da bu zalimlerin neslindedir" diye itiraz edenlere, üst sınıfların her zaman manevî seviyenin aynası olmadığını, ikincisi, Ermeni halkının düştüğü tarihî, sosyal-iktisadî şartların bu ırkın esas olarak en kötü, kusurlu ve riyakâr temsilcilerinin doğmasına yardım ettiğini ve şimdiye kadar da yardım etmekte olduğunu söylemiştir. Vasilij Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 63-64.

⁴ Veliçko buraya bir ilâve yaparak kendilerini Ermeni kabul edenlerin çoğunun Ermeni olmadığını söylemektedir. Murç (Çekiç) adındaki Ermeni dergisi başka halkları asimilasyona uğratmada Ermenilerin çok becerikli olduklarını söyleyerek 1890'lı yılların sonlarında Ermeniler arasında asimilasyona uğramış Çingenelerin oranının çok yüksek olduğundan bahsetmektedir. "Çingenelerden Olan Ermeniler" başlıklı makalede, yeryüzünde millî dili ve vatani olmayan iki halkın (Yahudiler ve Çingeneler) olduğu belirtilmektedir. "Ne Asya baskısı, ne ortaçağın amansız

ilginç açıklamalarda bulunmaktadır. Türkiye Ermenileri Anadolu'dan Tiflis'e geldiği zaman Pantyuhov fırsattan istifade ederek onlar üzerinde antropolojik ölçümler yapmış ve "Bu çağrılmamış misafirlerin büyük bir kısmı fizikî tiplerine göre halis Kürttür," sonucuna varmıştır. Veliçko buradan yola çıkarak şöyle bir tahmin yürütmektedir:

*"Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları Kürt boylarının uzun zaman önce başlamış aile kavgalarının bir sonucudur. Kafkasya Ötesi Albanyası veya Ermenice Ağvanyası meselesi de çok ilginçtir. Bugünkü Elizavetpol (Gence) guberniyasında (eyaleti), Tiflis guberniyasının ve Dağıstan'ın bir bölümünü içine alan bu ülkede aslen Ermeni olmayan, Hıristiyanlığı Ermenilerden almış halklar yaşıyordu. 19. yüzyılın başlarına kadar ayrıca Ağvan veya Gmidzasar Katalikosu da mevcuttu. O, Eçmiadzin Katogikosu ile rekabet halindeydi. Daha önce Ağvan Katalikosunun kilisesinde ibadet eden Hıristiyanlar şimdi Ermeni sayılmaktadırlar ve Ermeniler ile karışarak onların özelliklerini almışlardır. Ermenilerin başka halklarla zorla melezleştirildikleri de olmuştur."*⁵

Ermeniler, Yahudilerle mukayese edilmekten hoşlanmazlar. Onlar kendilerini savunulara, Haygan (Ermeni) halkının asıl itibarıyla ari olduğunu yeri geldikçe haykırmaclarını tembih ederler. Bu konuda "Köle efendisinin emrine boyun eğip, pelit kozasına elma dediği için köledir" denilen bir Gürcü atasözünü hatırlamak yerinde olacaktır.⁶

Ermeni ırkı hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar tam ve güvenilir bir incelemeye dayanmamaktadır. Prof. R. Vernont, Ermeniler fizikî yönden birbirlerine çok az benzerler; genellikle İran topluluğundan ayırırlar demiştir.

takipleri hatta ne de çağdaş hümanist medeniyet onların başka halklarla asimilasyona uğratmamıştır. Böylece bütün bu sebepler bir halkın maddî açgözlülüğünü, diğer halkın ise sınırsız avarelik sevdasını bozmaktan aciz kalmıştır. Her yerde Asya'da, Avrupa'da, yeni dünyada, eski dünyada Çingene Çingeneliğini, Yahudi Yahudiliğini muhafaza etmiştir. Sadece Ermeni halkı, Çingeneleri asimilasyona uğratmaya muvaffak olmuştur. Erivan, Şamahı, Elizavetpol (Gence), Tiflis Çingeneleri ve bundan 50 yıl önce tarihte bilinen diğer Çingeneler Çingenelikten çıkmış Ermenilerle karışmış ve asimilasyona uğramış, köklerinden sadece soyadlarını uzak bir hatıra gibi saklamışlardır". Yazıda kısaca Ermeni milletinden başka hiçbir milletin toplu asimilasyonu beceremediğinden, Ermeniler tarafından asimilasyona uğratılmış Çingeneler arasında kabiliyetli insanların bulunduğundan (Msl. St. Petersburg Üniversitesi profesörlerinden K. Patkanyan aslen Çingenedir, şair rahip Alemdaryan vd. Çingenedirler...) söz edilmektedir. V asiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 66.

⁵ Veliçko böyle bir durumda Ermenilerin saf ırk iddialarına da bir açıklık getirmekte ve "Bütün Ön Asya'da korkaklıkları darb-i mesele çevrilmiş bir milletin içinden zaman zaman karanlıkta parlayan bir ışık gibi kabiliyetli ve mert liderler yetişmiştir. Onların damarlarında diğer savaşçı milletlerin kanlarının aktığı malumdur", yorumunu yapmaktadır. Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁶ Varşova'dan Profesör D. İ. Azareviç, Veliçko'ya Sıramyatnikov'un yayınlanan bir makalesinden bahsettiği mektubunda, "Elimin altında kütüphane olmadığı için size sadece hatırlatmak istediğim şudur: En son Moskova'da yapılan arkeoloji kurultayında Virhov'un başkanlığını yaptığı antropoloji bölümü Ermenilerin semitizmi hakkında bir Fransız'ın tebliğini dinlemiştir. İmparatorluk Genel Kitaplığı'ndan bu kurultayın belgelerini, onların içinden de tebliğin esasını bulmak zor değildir" diye yazmıştır. Azareviç, büyük bir ihtimalle Ermenilerin Sami olmaması fikrinin sınırsız derecede cesaretli savunucularının ilmi hafife almalarından rahatsız olmuştur. Brockhaus ve Yefron'un sözlüğünde Ermeniler açıkça "Hint-Avrupa topluluğunun İran grubunun bir kolu" olarak adlandırılmıştır. Fakat sözlüklerin –özellikle de Yahudiler tarafından neşredilen sözlüklerin— alnına yazılan "bütün takvimler yalandı" sözü de unutulmamalıdır..." demektedir. Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 68.

Bunlar Türkiye'den Rusya'ya, Rusya'dan Asya ortalarına, güneydoğu Avrupa'ya gelişigüzel dağılmışlar ve bölgelerdeki diğer milletlerle karışmışlardır. E. Chanter ise, Ermeniler daha çok Karabağ ile Aras ve Kura Nehirleri'nin yukarı havzalarında yerleştiğini belirtmektedir. Sami tesirinin daha karakteristik evsafına haiz olanlar Aras Vadisi'nde Erivan ve Migri'de, Yahudilerin büyük bir kısmının nakledildiği ve Arapların istila ettiği Gökten'de bulunur. Rusya'da bulunan Ermenilerin hemen hepsi brakisefal, koyu esmer, ortadan uzunca boylu Asyalı tipidir. Bazı Türk kabileleri ve Azerilerle aşikâr irtibat ve alâkaları vardır demektedir.⁷ Avusturyalı antropolog L. Sufer'e göre, Ermeniler Yahudiler ile birlikte Hititlerden gelmez. Dr. S. Valsinberg, "Ermeniler ve Yahudiler" başlıklı makalesinde Ermenilerle Yahudiler arasında göze çarpan bir benzerlik olduğunu bu benzerliğin sadece bedensel olmayıp ruhsal yapıya da geçtiğini söylemektedir. Gürcistan'da ve genel olarak Kafkasya'da Ermeniler hakkındaki kanaatler Ermenilerin karakteri açısından dikkat çekicidir: Tüccar ve vurguncu olan Ermeniler Kafkasya halkını soymakta, haraca kesmektedir, memleket için tam bir felâkettirler. Ermenilerin Kafkasya'da sevilmemelerinin en belirgin nedeni budur. Onların çeşitli şehirlerde ve özellikle Tiflis'te oynadıkları roller Varşova'daki Yahudilerin rollerine pek benzer. Aynı yazar, Ermenilerin Kafkasya'nın medeniyet unsuru olduğu şeklinde bütün Avrupa'ya yayılan düşüncelere de karşı çıkmaktadır.⁸ J. Deniker'e göre, Ermeniler birçok öğeden oluşmuş karışık bir ırk kitlesi olup Hindu, Afgan, Asuri ve Türk ırklarından oluşmuşlardır. W. S. Monre da Ermenilerin ırk bakımından İranlı, Beluci ve Çingeneler ile akraba olduklarını, renklerinin beyazdan zeytin rengine kadar çeşitlilik arz ettiğini, sakallarının lepiska ve kestane rengine, gözlerinin iri siyah ve mavi burunlarının ise Yahudilerinki gibi belirli bir çıkıntılıkta olduğundan bahseder. Ona göre, Ermenilerin Yahudiler gibi fizikî ve ruhî birçok ortak yönleri vardır. Kendilerine, Hıristiyan Yahudi veya vaftiz edilmiş Yahudi denilmesinin nedeni budur. V. Minorsky, 1938'deki Şarkiyatçılar Konferansı'nda Doğu Türkistan'dan gelen Saka (İskit) Türklerinin M.Ö. 7. yüzyılda batıya geldikleri zaman Azak Denizi bölgesindeki Kimmerlerin Kafkas Dağları güneyine geçip kendilerine bir yurt ararlarken Urartuları yendiklerini, Aras ve Kura (Kür) Nehirleri bölgelerine yerleştiklerini bildirmiştir.⁹

Veliçko, petrol sanayiinin çoğuna sahip olan Ermenilerin, Ermenistan'ın tamamen ayrı bir tarihinin oluşturulmasına, bu küçük halkın ve onun kahramanlarının yüceltilip göklere çıkarılmasına dair kaygılarını şu şekilde dile getirmiştir:

"Meselâ, onlar asalağca bir usulle, yani tarihleri daha açık olan komşu halkları yeri geldikçe lekeleyerek, kendi tarihî hizmetlerini ve şimdiki değerlerini kullanarak göze girmek için yakaladıkları fırsatı elden bırakmıyorlar. Tarih-arkeoloji alanında Gürcüleri acımadan talan ederler. Gürcü abidelerini, kitabelerini kazıyıp eski Provoslav (Ortodoks) manastırlarını ve boşaltılmış kiliseleri patlatıyor, tarihî yalanlar

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara: [y.y] 1950), s. 107.

⁸ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (2. Baskı), (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, 1984), s. 11.

⁹ İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s. 11-12; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (3. Baskı), (Ankara: Truva Yayınları, 1970), s. 42-43.

uydurarak her taşı Gürcü prenslerinin tarihinden bahseden vilayetleri, eski Ermeni toprakları gibi kaleme alıyorklar."

Ermeniler tarih boyunca güçlü devletlerin himayesinde yaşadıkları için onlara hizmet etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Rus edebiyatında Ermenilerin bu ruhla eserler veren ilk temsilcisi Baron Brambeus adıyla bilinen Senkovski'dir. Senkovski'den sonra sırasıyla Ermeni tarihçileri Mıgırdıç Emin, Hudabaşev, Yeritsov gibi yazarlar geçmişin kin duymayan şahitleri olan abidelere yer vermeyerek, Senkovski'nin yolunda ilerlemişlerdir.

Veliçko "Bu ilim adamları Saatbovo eyaleti yani atabey Cakeli'nin toprakları - Ahaltsih kazası- hakkında Gürcistan'ın tarihini çalmaya çalışmaktadırlar. Halbuki bütün Kafkasya'daki insanlar bu eyalette Büyük Tamara'nın yaşadığının şüphe götürmez izlerinin hâlâ mevcut olduğunu bilmektedirler. Ermeniler burada yaşayan köklü bir halk değildiler. Çünkü onlar buraya toplu olarak 19. yüzyılın birinci yarısında Osmanlı Devleti'nden göçmüşlerdir" diyerek bölge coğrafyası ile ilgili çarpıcı açıklamalarda bulunmaktadır.¹⁰ Ermeni uzmanı olan Profesör Patkanov da [aynı Patkanov ki, Ermeni gazetesi *Murç* (Çekiç) onun aslen Çingene olduğu söylemekteydi] Senkovski'ye, dayanarak bilgiler vermeye çalışırken aslında olayları o kadar da iyi hesaplayamamıştır. Aslen Gürcü olan Bakradze, bu durumu zamanında ortaya çıkarmış, fakat Rusların bu polemikten haberleri olmamıştır. Patkanov, Moisey Horenatsi'nin *Ermenistan Tarihi*'nde¹¹ Caveni olarak

¹⁰ Vasilij Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 69.

¹¹ Ermenilere göre, 4. yüzyılın sonu ve 5. yüzyılın başında yazılmıştır. Ağrı (Ararat) Dağı ve Hayk efsanesini anlatır. Nuh'un gemisiyle Ermenilerin Ağrı Dağına ulaştıklarını, Hayk'ın orada yerleştiğini, Hayk'tan meydana gelen Ermenilerin yöreye Hayastan adını verdiklerini ileri sürerek Tevrat'taki peygamberlerle Hayk arasında akrabalık kurar. İlerleyen yıllarda Ermeni prensi Şapuh Bagratun'un emriyle 8. yüzyılın sonunda kaleme alındığı ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılın başına kadar Ermenilerin tarihi Marobaz Katina ve Hayk efsanesiyle başlatılmaktaydı. 20. yüzyılın başında Venedik Mekiteryenlerinin ortaya attıkları Hayk tezi savunulamadığından aynı rahipler Nicolas Adonts'un yardımlarıyla bu sefer Urartu menşei meselesini ortaya atmışlardır. N. Adonts 1946'da Paris'te yayınladığı *Ermenistan Tarihi* adlı eserinde Ermenilerin M.Ö. 7. yüzyılda Umah ve Sevan Gölleri arasında, Dicle vadisinden Malatya'ya kadar uzanan bölgede yerleşmiş Urartu krallığından geldiklerini ispatlamaya çalışmıştır. 19. yüzyılda yaşayan Auguste Carriere adında bir şarkiyatçı Ermeni klasikleri olarak adlandırılan tarihçilerin eserlerini incelemiştir. İncelediği eserlerden birisi de Moisey Horenatsi'nin *Ermenistan Tarihi*'dir. Auguste Carriere yaptığı araştırmaları kitabında şöyle nakletmektedir: "Moisey Horenatsi kitabında Marobaz Katina adında birinden söz etmektedir. Suriyeli bir bilgin olarak tanıttığı bu zata çok önem verir ve onunla ilgili olarak şu olayı anlatır "M.Ö 150 yıllarında Valaraz adlı bir Ermeni kralı Marobaz Katina'yı Niniv kentine yollar. Bu zat Niniv (Ninive) kenti arşivlerinde çok eskiden kalmış bir kitap bulur. Eser, -bu kitap Büyük İskender'in emriyle Kalde dilinden Yunancaya çevrilmiştir. Atalarımızın gerçek tarihi burada yazılıdır- başlığını taşımaktadır. Marobaz Katina kitaptan Ermenistan tarihine ait kısımları kopya eder ve bunu Nizip (Medzbin) kentinde oturan Kral Valarzas'a götürür. Kral buna çok sevinir, onun kütüphanesinin en güzel yerine konulmasını ve titizlikle saklanmasını emrettikten sonra bir kısmını da sütün üzerine kazıtır". Auguste Carriere, Moisey Horenatsi'nin Ermenilerin en eski ataları olarak saydığı peygamberler silsilesini Tevrat'taki peygamberlerle kronolojik olarak karşılaştırarak, "Marobaz Katina diye birisinin yaşamadığını, Moisey Horenatsi'nin bu adı ve Niniv seyahatini tamamen uydurduğunu iddia etmiştir. Niniv'de bulunduğunu iddia ettiği kitabı ise kendisinin yazdığını, Moisey Horenatsi ve Marobaz Katina'nın da aynı kişi olduğunu iddia etmekte ve Moisey Horenatsi'nin Ermeni tarihiyle hiçbir ilgisi olmayan belgeleri Ermeniceye çevirerek Ermenilere malettiğini söylemiştir. Aslında Başpapaz VI. Ohannes'ten başka hiçbir çağdaş tarihçinin ne bu

adlandırdığı Tçaneti'nin, yani Haldeya'nın, eskiden Ermenistan'ın bir parçası olduğunu iddia eder. Bilim dünyasında son derece ciddi tartışmaları beraberinde getiren bu iddialar karşısında D. Bakradze Patkanov'a "Bunlar ne zaman nerede yazıldı?" diye bir soru sorar. Moisey Horenatsi zamanında Haldeya adı verilen yerlerde 1000 yıl önce Ermenilerin yaşadığı Patkanov tarafından ileri sürülmüş olsa da, bugün bu iddiaların hepsi çürütülmüştür. Eskiçağ tarihi uzmanı François Lenormant, Patkanov'un görüşlerine karşı çıkmıştır.

"Biz bunu tekzip olunmaz bir gerçek saymalıyız. Kir'in (Kyros) çağdaşı olan I.Tigran'a (Dikran) kadar Ermenilerin hiçbir millî rivayeti yoktur. O zamana kadar meydana gelen hadiseler hakkında rivayetler, Ermeni yazarlarının bütün hikayeleri, yalanlar söyleyen Marobaz Katina'yı kopya eden Moisey Horenatsi'nin eserinden kaynaklanmaktadır. Bu Katina, Hıristiyanlığın I. yüzyılında yaşamış, edebiyatla ilgilenmiş, Yedes mektebine girmiş ve eserinde pek çok yalanı bir araya toplamıştır. Bütün bunları Ktezi'nin kronoloji sistemi esasında hazırlamıştır. Her şey bir tarafa bu sistemi taklit etmenin aslı yapısını tenkit ederek müellifi gerçekten uzaklaştırmaktı. Katina bununla da kalmamış kendi eserini Makedonyalı İskender'in devrine ait kılmıştır"

İlim dünyasında yeni yeni tartışılmaya başlanan fikirlerini 1871 yılında söyleme cesaretini göstermiştir.¹² Moisey Horenatsi hakkında daha sonra Avrupalı bilim adamı Auguste Carriere de çalışmış ve Katina diye birinin bulunmadığını ifade etmiştir. Klasik Ermeni tarihçileri arasında yer alan Moisey Horenatsi'nin eserinde bir kronoloji sistemi kurulmuştur. Bu kronoloji esas alınarak Ermenilerin menşei ispat edilmek istenmiştir. Ancak bu eserin 300 yıldan fazla bir süre sonra yazıldığını ispatlayan Auguste Carriere, Lenormant'tan sonra Ermenilerin dayandığı tarihin temellerini sarsan nadir bilim adamlarından biri olmuştur. Bugün çok az Ermeni tarihçisi bu bilim adamının çalışmalarından söz eder. Batı literatürü Auguste Carriere ve eserlerini hiç dikkate almamış, Moisey Horenatsi'yi klasik olarak nitelendirilen çok ünlü bir tarihçi olarak görmüş, yazdığı eseri de Ermeniler hakkında yazılmış olan, gelmiş geçmiş araştırmaların tümünün temeli olarak kabul etmiştir.¹³ Patkanov'un öğrencisi

zadı ne de eserini zikrettiğini, ayrıca devrin belgeleri arasında da adına tesadüf edilmediğini belirtmiştir. Ona göre; Moisey Horenatsi'yi sadece 925 yılında ölen VI. Katolikos Ohannes zikrettiğine göre bu eser 4. yüzyılda değil 8. yüzyılda yazılmıştır. Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, (Ankara: Sosyal Stratejik Araştırmalar Serisi, 1990), s. 124, 167-170.

¹² Lenormant'ın Patkanov'u suçlayıcı açıklamalarından sonra ortaya çıkan karışıklıklardan Çavçavadze'nin ifadesine göre, Patkanov kendini kurtarmasını bildi ve bu sefer Moisey Horenatsi'yi tenkit etmeye başladı; o da Lenormant'ın Horenatsi hakkında vardığı fikirlere ulaştı. İlya Grigoriyevič Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 31.

¹³ İlya Grigoriyevič Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 29-30. [Lenormant, *Assiriologičeskiya pisma*, c. I, seri 2.]; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, s. 170.

Marr¹⁴ çok eski bir Gürcü şairi olan Şota Rustaveli'nin¹⁵ *Vephris-Tkaosani* (Pars Derisi Giymiş Pehlivan)¹⁶ adlı eserinin çalıntı olduğunu ispata çalışmıştır.¹⁷ Veliçko ve Çavçavadze, Ermeni siyasetçilerine bunun lâzım olduğunu, çünkü güçlü şiirsel eserlerin, halk ruhunun ihtişamını gösteren alâmetlerin Ermenilerde yeteri kadar mevcut olmadığını söylemektedirler. Çok kıymetli bir Ermeni edebiyatının mevcut olduğunu Rus okurlarına telkin etmeye çalışanlar da olmuştur ki, bunlardan birisi Yuri Veselovski'dir. Ezov da, *Snoşeniya Petra Velikago s Armyanskim narodom* (Büyük Pyotr'un Ermeni Halkı ile Münasebetleri) adlı bir kitap

¹⁴ Nikolay Yakovleviç Marr (1865-1934), şarkiyatçı, dilci. 1912'de St. Petersburg İlimler Akademisi üyesi. Ermeni ve Gürcü filolojisi konularında çalışmalar yaparak bazı eski Ermeni ve Gürcü el yazmalarını neşretti. Marr, Kafkas dilleri, tarihi, arkeolojisi ve etnografyası sahasında araştırmalar yaptı. Kartel dillerinin Bask ve Sami dilleri ile genetik akrabalığını ispat etmeye çalıştı. Bu dillerin akrabalığı hipotezi bilimsel dilcilikle bir araya gelemediği için bu uygunsuzluğu ortadan kaldırmaya uğraşarak "geleneksel" Hint-Avrupa dilciliğini, Marksizm-Leninizm teorilerine zıt olduğunu söyleyerek "Dil Hakkında Yeni Nazariye" ileri sürdü. Böylece Marr'ın eserlerinde dil ve fikir, dil ve cemiyet, dilcilikte tipoloji, araştırmacının rolü vs. problemlerine ait daha sonra Sovyet dilciliğindeki inkişaf eden bazı iddialar da mevcuttur. Bütün Sovyetler Birliği'ndeki halkların dillerinin öğrenilmesi, yazısız diller için alfabe oluşturulması, ilmi araştırmaların teşkili, şarkiyatçı ve dilci kadroların hazırlanmasında Marr'ın önemli hizmetleri olmuştur. Beş ciltlik *İzbr. Raboti*, (Moskova-Leningrad 1933-1937) en önemli eserlerinden biridir. Ancak bugün Rusya'da Marr'ın teorileri geçerliliğini kaybetmiştir. Japon dili ve edebiyatı uzmanı Abalyev tarafından da çürütülmüştür.

¹⁵ Şota Rustaveli'nin nerede doğduğu, nasıl yaşadığı ve nerede öldüğü, kısaca hayatı hakkında elde sarıh ve belgelere dayanan bir bilgi mevcut değildir. Bilinenler öteden beri halk arasında dolaşan ve birbirine hiç uymayan rivayetlerden ibarettir. Bazı rivayetler şairin bilahare İslâmiyeti kabul ettiğini ve bir Müslüman olarak öldüğünü söyler. Şairin menşei ve şahsiyeti hakkında tek kaynak kendi eseridir. Rustaveli, 12. yüzyılın sonları ve 13. yüzyılın başlarında yaşamış Gürcistan kraliçesi Tamara için yazmış eserinin bir beyitinde Rustaveli adını taşıdığını ve mukaddimede Tamara'nın zamanında yaşadığını kaydediyor. Şairin hayatı ve yaşadığı çağ Gürcü bilim adamları tarafından hâlâ şüpheli görülüyor. Ancak Rustaveli hakkında bilinen bir gerçek, onun iyi tahsil görmüş Arapça, Farsça ve Grekçe'yi iyi derecede bildiği, bu milletlerin edebiyat, din ve felsefelerine de vâkıf olduğudur.

¹⁶ *Vephris Tkaosani* (Pars Derisi Giymiş Pehlivan) adlı manzum eser, Gürcistan'ın Tamara devrinde yetmiş önemli şairi Şota Rustaveli tarafından yazılmıştır. Rustaveli'nin bu eseri Gürcüce olup, millî Gürcü özelliklerini, Gürcü halkı arasında yaşayan darb-ı meselleri ihtiva etmektedir. Eser 1600 mısradan meydana gelmekte olup romantik, saf bir aşk macerasını anlatmaktadır. Rustaveli'nin kendi ifadesine göre, eserin konusu İran'dan alınmıştır. Zaten eserin kahramanları da Doğulu olup, olaylar çeşitli Doğu ülkelerinde cereyan etmektedir. Eserin özeti kısaca şöyledir: Kral Arestevan ve sarayın beslemelerinden sevgili sergerdesi Avtandil av sırasında pars derisi giymiş bir yabancıya pınar başında oturarak ağladığını görürler. Kral, yabancıyı huzuruna getirmeleri için kendi adamlarını gönderir. İzdırıp içinde bulunan yabancı, adamları ne görebilmekte ne de söylenenleri duyabilmektedir. Kralın adamları onu zorla götürmek isterken o, hepsini döver ve atına binerek ortadan kaybolur. Bu tesadüf, Kral Arestevan, Avtandil ve Kraliçe Tantana üzerinde derin bir iz bırakır. Tantana, Avtandil'i yabancıyı bulmakla görevlendirir. Avtandil üç yıl aradıktan sonra nihayet yabancıyı bulur. Yabancıya adı Taryel'dir ve Hindistan kralı Farsadan'ın sarayında besleme bir şehzadedir. Farsadan'ın kızı Nestan Darecan, Taryel'i sevdiği için kaçırılmış uzun süre aranmasına rağmen bulunamamıştır. Bundan dolayı Taryel'in ızdırabı dinmek bilmemiştir. Avtandil, kendi Tantanası'na da âşık olduğu için Taryel'in ruhunu ve sevgilisinin kaçırılmasından duyduğu ızdırabı herkesten daha iyi anlar ve ona ortak olarak candan arkadaşlık yapacağına yemin eder ve Taryel'le beraber kaçırılan Nestan Darecan'ı aramaya çıkar. Uzun ve zahmetli aramalardan sonra Nestan Darecan'ı sihirbazlar tarafından hapsedilmiş bir durumda bulurlar. Dostları padişah Feridun'un yardımıyla şiddetli çarpışmalardan sonra Nestan Darecan'ı kurtarırlar. Taryel, Nestan Darecan'la, Avtandil de Tantana ile evlenirler.

¹⁷ İlyâ Grigoriyeviç Çavçavadze, a.g.e., s. 32-37.

yazmıştır. Bu kitapta Ezov, Pyotr'un (Petro) İsveçliler ile yaptığı savaşın en yoğun zamanında onu İran'la savaşa tahrik etmeye çalışan İ. Oru veya Ori'yi özel bir kabiliyeti olan diplomat gibi kaleme almıştır.¹⁸ Ezov ayrıca Gürcüler aleyhine¹⁹ çeşitli yerlerden örnekler toplayarak bu örnekleri *Bratskaya pomaşç postradavşim v Turtsii Armyanam* (Türk Ermenistanı'nda Zarar Gören Ermenilere Kardeşlik Yardımı) adındaki dergide okuyucularına sunmuş ve Gladston'un "iyilik, iyilik... iyilik" sözleri dergiye başlık olarak verilmiştir.²⁰

Ermeni-Gürcü Münasebetleri

Gürcü ve Ermeni halklarının geçmiş dönemlere ait münasebetlerinden bahsedildiği zaman 1877'de *Le Temps*'in Kutuli adındaki muhabiri hatırlanmaktadır. Kutuli, Tiflis'e gelir gelmez *Mışak* (Çiftçi) gazetesinin redaktörü Artsruni tarafından karşılanır. Ermeni zenginleri onu ağırlamaya, yedirip içirmeye başlar, yanlarından bir adım uzaklaşmasına izin vermezler. Kutuli, kendi gözleriyle bakma kabiliyetini tamamen kaybeder. Böylece Tiflis'te parlamento da dahil olmak üzere ziyafetlerin, şenliklerin, bayramların hepsini Ermeniler kendilerininmiş gibi Kutuli'ye tanırlar. Ayrıca, filozofların da, yemeklerin de Ermeni yemeği olduğunu söyleyerek Tiflis'te bir Ermenistan yaratmak isterler. Ermenilerin misafirperverliğinden aşırı heyecanlanan Kutuli, Tiflis'ten dışarı çıkmadan hayranlıkla, "Herhalde Adem de buralı, yani Ermenistanlıdır", der. Böylece Ermeniler, Avrupa'dan gelen muhabiri Gürcistan ve Tiflis'in Ermenistan olduğuna inandırırılar ve *Le Temps* gibi çok önemli bir gazete vasıtasıyla bu haberi bütün dünyaya yayarlar.²¹ Tarihleri ve arkeolojik abideleriyle övünen Gürcüler, Kutuli'nin seyahat notlarını okuyunca fevkalâde sinirlenirler. Kutuli'nin yaşadıklarına benzer başka bir olayı Fransız arkeolog Baron de Bay yaşamıştır. Baron de Bay, Eçmiadzin'e

¹⁸ Ezov, *Bratskaya pomaşç postradavşim v Turtsii Armyanam* adlı eserinde İran'ı aşağılamakta, Gürcistan hâkimi İrakli ile alay etmektedir. Ezov'a göre, İrakli kendine ait olmayan toprakları Rusya'ya başlatmıştır. Eserde Gence ve Karabağ gibi topraklar ise rahip Minas tarafından Rusya'ya hediye edilmiş ve Ezov tarafından büyük hürmete nail olmuştur. Ona göre, Gürcistan Çar İrakli'ye ait değildir ve rahip Minas Gence-Karabağ'ın kaderini tayin etme hakkına sahiptir. Oysa Gence ve Karabağ gibi topraklar değil Rusların, rahip Minas'ın da hâkimiyeti altında değildir. Çünkü bu topraklar gerçek bir Türk yurdu olma özelliğini taşımakta olup, Türk hanlarının hâkimiyeti altında bulunuyordu. Özetle Ezov, Gürcistan ve Azerbaycan ne Gürcülerin ne de Azerilerindir, burası eski Ermenistan'dır fikrini ileri sürmektedir. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 76 ve 80.

¹⁹ Anlatılan olay kısaca şöyledir: Ermeni başpiskoposu (Minas kastedilmek istenmiştir) Vahtang'la Gence'ye gelmiş ve saygıdeğer İsaye ile birlikte ona Tiflis'e kadar eşlik etmiştir. Bu iki yüksek rütbeli din görevlisi, Gürcülerin o zamanki bütün davranışlarının şahidi olmuştur. Onlardan biri, "Hasis, açgözü ve gaddar Gürcüler Ermenileri tamamen soymuş ve dinimize hakaret etmişlerdir" demiştir. İkincisi ise Gürcüleri minnettarlıkla hatırlamış ve Allah'a şükretmiştir. Çünkü Kral Vahtang onların hamisi ve savunucusu olarak, düşmanlardan kurtarmıştır. Ezov birbirine zıt bu iki bilgiden Gürcüler kötüleyenleri dergide kullanmayı tercih etmiştir. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 60-61, 70-71.

²⁰ Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 70.

²¹ Artsruni ve ekibi Kutuli'ye, "Halkımız şiiir sevmiyor, biz muhakeme etmeyi ve tenkidi daha çok seviyoruz" demiştir. Çavçavadze'ye göre ise, şiiir sevmemekle iftihar etmek ne derece doğrudur bu tartışılır, fakat kendisine göre burada büyük bir hata yapılmıştır. Çünkü "şairin sesinden kalbi titremeyen insan vahşidir". İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 43,47; V asiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 71.

gittiğinde kendisine Ermeniler tarafından antika eşyalar, cam eşyalar, taşlar, nakışlı örtüler gösterilir. Ancak tecrübeli Fransız arkeolog, Ermenilerin verdikleri bilginin kronolojik bakımdan doğru olmadığını anlayarak bunu daha sonra gazetelerde mizahla karışık anlatmıştır.²²

Veliçko Ermenilerin yüzyıllar boyu adlarının kötü anılması ve bu sıfatları geride bırakmak istemelerini onların geçmişlerini ve bugünlerini abartmalarının bir sebebi olarak ortaya koyar ve bunun bir derece de olsa affedilbileceğinden bahseder. Ona göre, Romanın düşmanları olan Germenleri methetmeye cesareti olan Cornelius Tacitus Ab Excessu Augusti adlı eserinin ikinci kitap 53. Paragrafında (I. Yüzyılda yaşamış Roma tarihçisi ve filozof) Ermeniler hakkında şöyle demektedir: "... Ambiuga gense a antiquitus hominum ingeniis et situ terrarum (Bu halk hem karakterine hem de coğrafi durumu bakımından ezelden beri ikiyüzlü bir halktır", "saepius discordes sunt, aversus Romanos odio et in Parthum invidia (Durmadan Romalılara nefret, Parfiyalılara ise gıpta hisleri arasında parçalanıyorlardı) . Ayrıca 12. kitabın 46. paragrafında da "Ermenilerin hainliğinin pek çok kişi tarafından bilindiği" (Satis cognitam Armeniorum perfidiam) ifade edilmekte idi.²³

Ermeniler ve Gürcüler arasında meydana gelen bir olayı *Kavkaz* dergisi şöyle anlatmaktadır: "İbadetini Düşet kutsal Nikolay kilisesinde yapan dindarlar, içlerinden seçtikleri iki kişiyi görevlendirerek "Bodavis-smında Georgisnişi" manastırının ve ona ait toprak parçasının [Düşet şehrinin 1/2 verstliğinde (1.06 km'lik uzunluk ölçüsü)] Ermeni din adamları tarafından işgal edilmesine karşı tedbir alınması hakkında Kafkasya Genel Valiliği'ne müracaat ettiler. Kararı alanların bildirdiğine göre, adı geçen manastırdan eski ikonalar uzun zaman önce çalınarak Düşet Ermeni kilisesine götürülmüş, arazisi geçen 15 Mayıs'ta "hangi yollarla ise" Düşet Ermeni kilisesinin topraklarına katılmış, manastırın kendi ise Surp Kevork Manastırı adını almıştır. O zamandan beri Provoslav keşişlerinin bu manastırda ibadetlerine izin verilmiştir". Benzer başka bir olayı da *İveriya* dergisi şöyle izah etmektedir:

"Ahaltsih şehrinin yakınında Potshovi Nehri'nin karşı tarafında bir şifa kaynağı vardır. Onun suyu baş ağrısının en iyi ilacıdır. Çeşmenin yakınında uzun zamandan beri bir Gürcü manastırı ve küçük bir bölme vardı. Çeşmenin suyunun tedavi edici olduğu da herkesçe biliniyordu. Gürcistan'ın çeşitli yerlerinden hastalar buraya gelir ve şifa bulurlardı. Su parasızdı, fakat manastıra bağış olarak hayli iane toplanmıştı. Geçen Mart- tan önce manastıra Ermeni ikonaları konmuş, kapı yapılarak kilitlemiş ve anahtarı da alınmıştı. Yerli keşiş D. Hahutov bu işgal hakkında Gürcistan valisine bilgi vermiştir..."²⁴

Gürcüler arasında Ermeniler ile ilgili yaşayan bazı darb-ı meseller vardır: "Sen kölesin, sen korkaksın, sen Ermeni'sin. Ermeni geldi, dert üstüne dert geldi".

²² Veliçko bütün olumsuzluklara rağmen, Ermenilerin yaptıklarının mazur görülebilecek bir tarafı olabileceğini, çünkü onların yüzyıllar boyu adlarının kötüye çıkması ve bu addan, kurtulmak istemeleri, şöhret düşkünlükleri, tarihlerini ve bugünlerini yücelterek göze girmek istemelerinin sebebi olarak görmekte ve "sadece bu bile onları bir dereceye kadar affettirebilir" diyerek düşüncelerini ifade etmektedir. Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 71.

²³ Veliçko, *a.g.e.*, s. 71-72.

²⁴ Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 68-69 (*Kavkaz*, İyun 1897; *İveriya*, Aprel 1897).

Ermeni tacirleri ve bürokratları tarafından Gürcü zadedânlarının baskıya maruz kalması hakkında ise "Cins atlar kesildi, meydan eşeklere kaldı. Yabancı'nın tavuğu ev tavuğunu evden kovdu" gibi atasözleri mevcuttur. Azeriler de, "On parmağının onunu da mum yapıp Ermeni'nin yolunu aydınlatsan, sana sağ ol demez", derler. Rus halkı ve aydınlar ise kâh nefret ederek, kâh da alay ederek Ermenilere alçaltıcı adlar vermeye devam etmişlerdir. Şair Nekrasov, "Terbiyeli, rütbeli bir oğlana "hayır" dedi sinirlenip o kız. Avare bir Ermeni ile kendi başına evlendi o kız", demektedir. Yine Jemçujnikov da, "Dar yatakta tek başıma uzanmıştım ben. Komşu çadırda bağırır Ermeni bazen" diyerek "bağırır" sözüyle son derece karakteristik bir özelliği ifade etmektedir.

Rus edebiyatında da Ermenilere iyi bir yer verilmemiştir. Leskov, *Soboryanañ* (Kilise Hizmetlileri) adlı eserinde herkesi tehdit eden, korku veren Termosesov soyadlı bir tip yaratmıştır.²⁵

Ermeni aydınları, çok uzun süreden beri Ermeni halkının adının iyi olarak anılmadığını idrak etmişlerdi. Ermeniler, Kutuli örneğinde olduğu gibi çok yakın zamanlara kadar Kafkasya'yı bilmeyen ve tanımayan insanlara kendilerini bazen Gürcü, bazen de Çerkez gibi tanıttılar. Böylece gazeteciler ve seyyahlar da dahil olmak üzere bölgeye giden ve Ermenilere sempatiyle bakan herkes "Ermeni" sözünü "Yerli, Kafkasyalı" ve bilhassa "Hristiyan" sözleriyle aynı tutmaya çalıştı. "Hristiyan" kelimesinin bu şekilde kullanılması Yahudiler ile mukayese edildiklerinde Ermenilerin lehine kendileri için imtiyazlı bir durum da yaratmaktaydı.²⁶

Ermeni bilim adamlarından, onların halkı yanlış yöne sevk etmelerinden yakınlar arasında Gürcüler de bulunmaktadır. Ermeni tarihçiler, yaradılıştan itibaren Kafkas sıradağlarının öte tarafından Karadeniz ile Hazar Denizi'nden Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynaklarına kadar Ermenistan denilen bir ülkenin olduğunu, buraya sığınan Vratsilere (Gürcüler) Ermenilerin merhamet ederek 10 ahırlık bir toprak parçası verdiğini iddia etmektedirler. Bunun yanında Gürcülerin halk olarak anılmaya değer bir halk olmadığını, çünkü nesillerinin tükenmekte ve kendilerinin soysuzlaşmak üzere olduğunu, durum böyle olmasa bile onların içinde buldukları ortamı anlayabilecek derecede akla sahip bulunmadıklarını söylemektedirler. Yine aynı tarihçiler, Allah'ın onlara ticaret kabiliyeti vermediğini, arabacılıktan ve çobanlıktan başka hiçbir işe yaramadıklarını, toplam birkaç ahırlık gülünç topraktan tam anlamıyla istifade etmediklerini ve ne kadar gülünç olsa da onu yücelterek Gürcistan dediklerini iddia etmektedir. Gürcülerin yetenekleri, bilgileri, kültürleri ve hevesleri olmadığı için bu topraktan zaten nasıl istifade edebileceklerini bilmediklerini, hiç olmazsa biraz Allah'ın izniyle ve tarihin hükmü ile sadece Yakın Doğu değil; uzak, vahşi ve cahil Asya'yı da canlandırıp saadete ulaştırmaya borçlu olan Ermenilerden öğrenmek, görüp-anlamak isteği olduğunu söylerler. Çavçavadze:

"Ermeniler adımızı lekelemekle, millî onurumuzu ezmekle yetinmeyip, bizi yeryüzünden tamamen silmek için bütün tarihimizin üzerine bir çizgi çekmektedirler,

²⁵ Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 72.

²⁶ Veliçko, *Yahudi özellikleri Ermenilerde o kadar belirgindir ki, eğer dünyanın bütün ilim adamları toplanıp onları yanlış olarak ari kabul etseydiler hayatın kendisi buna karşı çıkardı*, demektedir. Vasiliy Lisoviç Veliçko, *a.g.e.*, s. 74.

tarihî eserlerimizi, abidelerimizi Hristiyanlık yolunda kanla yoğrulmuş hizmetlerimizi, bize ait ne varsa hepsini, bütün tarihî servetlerimizi çeşitli oyunlarla, hilelerle kendilerine maletmektedirler. Bunu niçin yapmaktadırlar? Çünkü dünyaya, Kafkasya Ötesi'nde çok eski zamanlardan beri sadece Ermeni milletinin yaşadığını ve geleceğin elbette yalnız ona ait olduğunu ispat etmek için", demekte ve "Ermenilerin şöhretlerinin artmasına, beğenilmelerine katiyen itirazımız yoktur... Biz Ermenilerin fazilet ve dürüstlüklerini asla kıskanmıyoruz. Aksine bu meziyetleri bizler de görmek istiyoruz. Bunları kıskanmak değil, yarışarak ele geçirmek gerekir" diyerek düşüncelerini ifade eder.²⁷

Ermenilerin dışında, Ermeni tarafını bilimsel gerçekçiliğe aykırı bir şekilde destekleyen Ruslar da olmuştur ki, bunlardan biri de Senkovski'dir. Senkovski, 1838'de yazdığı *Biblioteka dlya çitaniya* (Okumak İçin Kütüphane) adlı eserinin "Gürcistan'ın Tarihine Ait Bazı Şüpheler" başlıklı bölümünde ... "VI. Vahtang'a kadar Gürcülerin yıllıkları yoktu. Gürcülerin kendileri de XII. yüzyıla kadar mevcut değillerdi. İverler adı altında çeşitli dağlı halklar biliniyordu. Kür Nehri sahilinde şimdi Tiflis'in bulunduğu yerdeki bütün topraklar ve Gürcistan'ın büyük bir bölümü ezelden beri Ermenilerin olmuş ve burada Ermeniler, Midyalılar, Masagertler veya Türkler aynı zamanda Albanların birkaç nesli yaşamıştır" demektedir. 12. yüzyıla kadar Gürcülerin mevcut olmadığı ve Gürcistan'da yaşamadıkları, burada Ermenilerin ve başka halkların yaşadığı veya Gürcistan'ın büyük bölümünün Tiflis'le beraber çok eski zamanlardan beri Ermenilere ait olduğu hakkındaki bilgiler, yazar tarafından bütün dünyaya ilân edilmiştir. Senkovski gibi Doğu dilleri profesörü olan bir ilim adamının bu bilgileri yıllıklardan okuması mümkün değildir. Çünkü Senkovski'nin, bu eseri yazdığı tarih 1838'dir ve Gürcistan'ın Rusya'ya dahil olmasının üzerinden 37 yıl geçmiştir. Bu kadar kısa süre içinde tarihini unutulması olasılık dışıdır. Senkovski'nin Rusya'ya hangi ülkenin Gürcistan'ın mı yoksa Ermenistan'ın mı dahil olduğu veya Tiflis'in kimin başkenti olduğu hususundaki bilgileri ayrıntılarıyla bilmemesi mümkün değildir. Çünkü Senkovski'nin Rusya için büyük tarihî ehemmiyeti olan bu kadar büyük bir hadiseden haberinin bulunmaması inandırıcı olmamaktadır.²⁸

²⁷ Çavçavadze bütün bu olaylar karşısındaki sıkıntılarını şöyle ifade eder: *Biz bütün suçu Ermeni halkında görmek, Ermenilerin sadece belli bir grubunun, aydınlarının günahını Ermeni halkına mal etmek niyetinde değiliz. Her ülkede halk, madden ve manen birlik teşkil eden insan fertlerinin tarihî birliğidir. Vicdanlı, sağlam fikirli insan hükmen halka hürmet beslemelidir. Bu veya başka bir anlamda onu küçültmek, hor görmek yersiz bir harekettir. Her halkın kendi karakteri, kendi isteği, arzusu, emeli ve özellikleri vardır. Bunları kötülemek, yetişkin insanlara yakışmayan bir davranıştır... Halkın belli bir kesimi suçlu olduğu halde bütün halkı suçlu bilmekten Allah bizi korusun. Kendi hakkında söylenenleri bütün Ermeni halkına mal etmeye alışmış malûm grup bizim bu denememizle ilgili olarak Allah bilir nasıl patırtı kopartacaktır. Niyetleri bellidir. Halkı müdafaa etmek aslında her türlü hürmete lâyıktır. Dostlarımız bunu iyi anlar ve halkı müdafaa etmek uğrunda mücadele bayrağını kaldırmanın gereğini çok iyi bilirler. Böylece onlar büyük bir itibar kazanacak ve başlarının yarısını baştan elde etmiş olacaklardır. Ancak hilekâr taktiklere müracaat ederlerse, onları işa edenleri iki halkın arasını açmakla kolayca suçlayabileceklerdir; İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, a.g.e., s. 1-5.*

²⁸ Çavçavadze: "Onlar, bütün Kafkasya Ötesi'nden Gürcistan'ı seçip dünyaya kötü tanıtımlar, ondan mümkün olduğu kadar çok kopartıp kendileri alsınlar. Onun tarihini büyük bir ustalıklı mahvetsinler, hatta bugününü de lekelesinler. ... Fakat bütün bunlara rağmen Ermeni tarihçileri yapıstıklarından kopmaz ve hiçbir zaman yaşamadıkları yerlerde yaşarlar... Talepleri bellidir. Bu yerleri ele geçirmek sözde onların tarihî hakkıdır. Biz bu konuda bir tartışma ortamı yaratırken hiç de fikrimizin inkâr edilmeyeceği kanaatinde değildik. Ermeni bilim adamları gözleri açık rüya görmüşler ve bu rüya âleminde bu ülkeler gerçekte onların olmuştur. Biz sadece Ermeni bilim

Gürcüler, Ermeni ilim adamlarından o derece şikâyetçidirler ki, Gürcü kilise ve manastırlarında Gürcü menşeinin izlerini Ermenilerin sildiklerini, taşlardan Gürcü kitabelerini kazıdıklarını, abidelerden taşları çıkartarak yerine Ermenice kitabeli taşlar koyduklarını delillerle ispat etmeye çalışır ve bu konu ile ilgili olarak Rus ve Gürcü gazetelerinde yayınlanmış yazıları örnek gösterirler. D. Bakradze'nin *Arheologičeskoye puteşestviye po Gurii i Adjarii* (Guriya ve Acaristan'a Arkeolojik Seyahat) adını taşıyan eserinde bu konuda ilginç bir olay anlatılır: Artvin'de çok eski bir mabet mevcuttur. Orada yaşayan Ermeniler bu mabedin tamamına sahip olmak istemişler, fakat yerli Yunanlılar itiraz ederek, "Mabet ta eski devirlerden beri Gürcülere ait olmuştur. Demek ki, o size değil, biz Provoslavlara düşer", demişlerdir. Mabedin bir taşının üzerinde Gürcüce bir kitabe mevcut olup, bu kitabe mabedin Gürcülere ait olduğuna delalet ettiği için Ermeniler onu gizlemişler, böylece bu mabedi Provoslavların elinden alarak kendilerine mal etmişlerdir.²⁹

Ermenilerin diğer meşhur profesörü Patkanov da bütün ilmî birikimiyle Gürcüler ile uğraşmaya devam etmiştir. D. Bakradze, Patkanov için *Professor Patkanov i Gruzinskiye istoričeskiye istoçniki* (Profesör Patkanov ve Gürcü Tarihi Kaynakları) adını verdiği bir eser kaleme almıştır. Patkanov'un yukarıda gördüğümüz üzere *Vephvis-Tkaosani*'yi inkâr etmesinin dışında, *Kartlis-Tshovreba* (Gürcülerin Hayatının Büyük Kronolojisi) için de:

"VI. Vahtang zamanında uydurulmuş ve ondan önce Kartlis-Tshovreba'nın yaşamış olduğuna dair hiçbir bilgi yoktur. Bu kabilenin bilinen tek eseri *Armyanskaya hronika* (Ermeni Kronolojisi) adlı eserdir. Eğer Gürcistan'ın tarihi hakkında az çok kaynak varsa bu, sadece buradan bulunabilir. Hakikaten bu kronoloji Gürcüceden tercüme edilmiştir, fakat aslı büyük bir ihtimalle 12. yüzyılda Gürcüler tarihe ihtiyaç duydukları zaman cahil bir Ermeni tarafından uydurulmuş veya tertip edilmiştir" demektedir.

Böylece Patkanov'a göre, 12. yüzyıla kadar Gürcüler cahil bir topluluk olup, ne tarihleri vardı ne de tarihe ihtiyaç duymuşlardı. Çavçavadze, "Biz Gürcüler ne kadar cahil olmalıymışız ki, cahil bir Ermeni bizim tarihe olan ihtiyacımızı anlamış, bu ise bizim hiç aklımıza gelmemiştir", diyerek müstehzi bir tavır takınır ve Tamara yüzyılının yani Gürcistan'ın en parlak dönemi olan 12. yüzyıl Gürcülerinin Patkanov tarafından yeryüzünden silinmek istendiğini ifade eder. Strabon daha I. Yüzyılın başlarında Gürcülerin hayatı ve onların gelişimini tasvir ederek, bu halkın çok eski zamanlardan itibaren kendi ülkesini hayranlık verici mimarlık abideleri olan kiliseler ve manastırlarla süslediğini yazmıştır. Bu dönemde *Kelile ve Dimle*'yi, *Vis ve Ramin*'i tercüme eden bir halk bunlara ilâve olarak *Vephvis Tkaosani* gibi bir destan da yaratmıştır. Okuduğu şeyin mahiyetini anlayabilen bir insanın bu destanı yaratan bir halkın, tarihin gerekliliğini idrak etme kabiliyetinden mahrum olduğunu düşünmemesi gerekir.³⁰

adamlarının kendi fikirlerini yaymak için nasıl hileli yollara müracaat ettiklerini göstermek istedik", demektedir. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 6-16.

²⁹ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 18.

³⁰ Çağdaşı olan Gürcü bilim adamları Profesör Patkanov'a, "Jean St. Martin, Viviyen de St. Martin, Dubois de Monpere gibi meşhur ve tecrübeli bilim adamları Gürcü tarihî destanlarının sadece Kafkasya tarihinin değil, Asya tarihinin de kaynakları olarak dikkate alınması gerektiğini açıkça

Bilim adamlarının dışında Ermeni asıllı bir general olan Kişmişov da Gürcülere karşı olan tutumunu *Posledniye godı Gruzinskogo tsartsva* (Gürcü Çarlığının Son Yılları) eserinde dile getirmiştir. Kişmişov eserinde "18. yüzyılın sonlarında Gürcistan sahile vurmuş gemiye benziyordu. Oradan, güç kullanan herkes ne isterse alıp götürabiliyordu. Aç şehzadeleri, knezleri dükkancı tacirler yedirep içirip geçimlerini sağlardı..." demektedir.³¹

Ermenilerin millî duygularının gelişmesinde, onların toprak iddialarının önemli bir belirleyici olduğu bilinmektedir. Ermenistan'ın yazılı tarihi hakkında çeşitli şeyler yazılmıştır. Ancak bu yazılanların mühim bir kısmını tenkit süzgecinden geçirmeden okumamız doğru değildir. Katogikos VI. İonna'dan başlayarak [*İstoriya Armenii s naçala mira do 925 goda* (Dünyanın Yaratılışından 925 yılına kadar Ermenistan Tarihi) kitabının Fransızca tercümesini St. Martin yapmıştır] son döneme gelene kadar, Ermeni tarihçileri bilhassa çok eski devirlere ait bilgilerin kesin olduğunu iddia ederler.³² Gürcüler:

"Ermeniler ile aramızda daha önce bu şekilde bir düşmanlık ve nefret yoktu. Soyumuz ve inancımız ayrı olsa da birbirimizden kaçmaz ve aramızda Gürcü-Ermeni düşmanlığı yaratmazdık. Şimdi birlik ve beraberliğimiz sarsılmışsa, bunu Ermeni bilim adamlarının çeşitli oyunlarla iki halkı birbirine düşman etmek istemesinde aramak lâzımdır. Bunun için sadece Ezov'a bakmak bile yeterlidir"

diyerek iki halk arasındaki husumetin neden ve nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışmaktadırlar.³³

Kendi millî programlarını hayata geçirmek için Ermeniler, başka halklara asimile olma yoluna gittiler. Bu amaçla Rus, Ermeni, Gürcü soyadlarını aldılar. Ermeniler, Gürcistan'da büyük ölçüde sonu "şvili" ile biten soyadlarını kabul ettiler. Tabii bu durum Müslüman eyaletlerde de kendini gösterdi ve Ermeniler Yusuf Bey, Karabey gibi adlar aldılar. Rusya'da ise Ermeni asıllı, fakat Rus kökenli soyadlarını kabul edenler fazlaydı (Ponie, Sergiev vb).³⁴

söyledikleri halde Kartlis Tshovreba'nız hiçbir işe yaramaz diye nasıl söyleyebilirsiniz?" demektedirler. Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 19-28.

³¹ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 55.

³² Ermeni tarihçilerine göre, Ermeniler Nuh'tan türemişlerdir. Nuh'un torununun çocuğu ve Yafet'in torunu efsanevi Hayk'tır. İmparator I. Pavel'e kitap hasretmiş Ermeni piskoposu İosif'in sözlerine göre, Ermeni halkının büyük babalarının şeceresi hakkında en doğru bilgi şöyledir: Nuh'tan Afet türemiştir. Afet'ten Homer, Homer'den Tiras, Tiras'tan Torkom, Torkom'dan Hayk. Hayk, Nemrud ile birlikte Babil kuşatmasını kaldırmıştır. Fakat Nemrud'un hâkimiyetini kabul etmek istemediği için, bu işten vazgeçerek kendi toprağına dönmüştür. Bunun üzerine Nemrud ona karşı bir savaşa başlamış ve bu savaşta Hayk, Nemrud'u mağlup edip öldürmüştür. Bunun için de Hayk'a itaat eden halklar onu kendilerine baba ve hükümdar bilerek onun adına kendilerini Hayganlar diye adlandırmaya başlamışlardır. Veliçko, "Sınırları devamlı değişen Ermenistan ülkesinin yöneticileri güçlü komşu monarşilerden her zaman farklıdır ve mütemediyen onlara ihanet ederler. Asilzadeler, çarlara ihanet ederler. Halk ise her ikisine. Gelenek ve göreneklerin katılığı ve karşılıklı münasebetlerin saygısızlığı söylenecek gibi değildir. Öyle ki, Farslar, Romalılar, Araplar Ermenistan'a kimi isterlerse yönetici tayin ederlerdi. Bu yönetici de hemen karışıklık yaratmak için hazırlıklara başladılar" demektedir.

³³ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 122.

³⁴ Bahtiyar Nadjafov, *Litso vraga*, (Baku: Elm, 1993), s. 37.

Ermenilerin Toprak İddialarının Millî Şuura Tesiri

Ermeni bilim adamlarının bir kısmı toprak taleplerine meşruluk kazandırabilmek için ilk önce bu bölgelerin kendilerine ait olduklarını ispatlamaya çalışmaktadırlar.³⁵ Bunun için de en eski şehirleri olarak Nahçıvan, Erzurum, Kars, Tebriz, Berde ve Gence'yi göstermektedirler.³⁶ Ayrıca Ermeniler tarihlerini M.Ö. 7.-6. yüzyılda yani kadim Ermeni Devleti'nin meydana gelmesi ile başlatırlar ve yaşadıkları bölgeyi Ön Asya'nın kuzey batı bölümüyle, Küçük Asya (Ön Asya/Küçük Asya/Anadolu) ve İran yaylası arasındaki bölüm olarak gösterirler. Merkezinde Büyük ve Küçük Ararat (Ağrı) volkanik dağlarının yükseldiği bu araziye "Ermenistan Yaylası" (*Haygagan parstravantag*) adını verirler³⁷. Haylar yavaş yavaş bu yaylanın içerlerine sokulup orada yaşayan Urartular ve başka halkları kendilerine tâbi kılmışlar; zaman geçtikçe bu halkların birçoğu Ermenileşmiş, böylece Ermeni halkı meydana gelmiştir. Midyalılar, Farslar, Yunanlılar ve Romalılar yeni teşekkül eden halkı Ermeni, onların ülkesini ise Ermenistan adlandırmışlardır³⁸. Ermeniler ise kendilerine Hay, vatanlarına da Hayastan demektedirler. "Ermeni" sözüne ilk defa M.Ö. 6. yüzyıla ait çivi yazısıyla yazılmış kitabelerde (*Mihî* kitabeleri- Van kitabeleri/ Çivi yazılı kitabeler) tesadüf edilmektedir. M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllar arasında eski Yunan tarihçisi Ksenefon, Ermenistan'ı zengin bir ülke olarak tasvir etmiştir. Yine eski Yunan bilim adamı Strabon, Ermenistan topraklarının İberyaya'nın (Gürcistan) ve Albanya'nın (Azerbaycan) sınırlarından başlayarak Mezapotamya'nın kuzeyine kadar uzandığını söylemektedir.³⁹

Ermeni meselesinde gerçeğe ulaşmak ve Ermenistan denilen ülkenin neresi olduğuna Ermeni tarihçilerinden bağımsız olarak karar verebilmek için, uzak geçmişe gitmek, arkeolojik buluntuları esas almak ve seyyahların eserlerine müracaat etmek gerekir. Kendisinden daha önce de bahsettiğimiz Golmstrem,

³⁵ Ermenilerdeki millî şuurlanmanın derecesini göstermek için 1897'de Şaumyan ve K. Yeritsyan'ın Ani'yi ziyaretlerinden bahsetmek gerekir. Tarihî eserleri görmek için bölgeye giden Yeritsyan ve Şaumyan, "Fevkalâde, olağanüstü, eşsiz birşey. Ben her zaman milletimi sevdim. Fakat bugün bütün kalbimle vatanperver oldum. Bunu bana Ani gösterdi. Ne kadar gerekli ve ne kadar büyük bir milletiz. Böyle bir halkı sevmemek ve saymamak mümkün değil" demişlerdir. Ermenilerin bütün tarih kitaplarında Ani'yi eski bir Ermeni yerleşim birimi olarak gösterdikleri bilinmektedir. Ancak Profesör Fahrettin Kırzioğlu *Ani Şehri Tarihi* (1018-1236) adlı etraflı çalışmasıyla Ani'yi Selçuklu sultanı Alparslan'ın Bizans'tan aldığını söylenmekte, ayrıca Anadolu'nun Türkleşmesi faaliyetlerinin burada başladığı ifade edilmektedir. Eserde Ani'deki Türk-İslam eserlerinin sistemli bir şekilde yok edildiği, kitabelerin ortadan kaldırıldığı ve burçlardaki 1065-1066 yıllarına ait Kufi olarak yazılmış kitabenin kazınmak istendiği anlatılmaktadır. Vardan Aramoviç Barsamyan -Serop. Boğosoviç Boğosyan – Şimavon Rubenoviç Harutyunyan, *Hay Joğovurti Badmutyun*, (Yerevan: Luys, 1969), s. 222; Fahrettin Kırzioğlu, *Ani Şehri Tarihi* (1018-1236), (Ankara: San Matbaası, 1982), s. 42.

³⁶ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *Sobraniye aktov otosyaşışsya k obozreniyu istorii Armyanskogo narod*, c.I (St.Peterburg 1833), c.II (St.Petersburg 1838) adlı kitabın 264. sayfasından itibaren "Eski Ermenistan'ın Görkemli Şehirlerinin Kısa Özeti"nde Ermeniler tarafından, çoğu Azerbaycan ve Osmanlı Devleti toprakları içinde bulunan şehirlerin kendi inşa ettikleri ve Ermenistan'a ait şehirler olarak gösterilmesi de hayli ilginçtir, demektir.

³⁷ Kevork Mesrop, *Hayasdan*, (İstanbul: O. Arzumyan, 1919), s. 2-3.

³⁸ A.g.e., s. 12-15.

³⁹ S. M. Dulyan, *Ermenistan SSR*, (Bakı: [y.y], 1972), s. 14-15; Kamik İsakyan, *Ermenistan SSR*, (Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1960), s. 11-12; Kevork Mesrop, a.g.e., s. 31-33.

Ermenilerin abideleri kendilerine mal etmeleri konusunda faaliyet gösteren ilim adamlarından biri olarak tanınmaktadır. "Ağrı Dağına (Ararat) ve onun yakın komşularına, Van Gölü'nün sahiline ve Erzurum yakınında nihayet Erivan ve Kars eyaletlerine dağılmış taşlar diyor ki, ... Taşlar hiçbir zaman aldatmaz". Golmstrem, "Kayalara kazınmış kitabeler eski Asur-Babil hadiselerini üzüterek anlatırlar" demekte ve şunları ilâve etmektedir:

"1893'te bölgeyi gezip dolaşmış Asur bilimci arkeolog Nikolski önemli keşiflerde bulunmuştur. Burada özel bir dille yazılmış çivi yazılı kitabeler, Dicle ve Fırat Nehirlerinin yukarı tarafında Van ve Göyçe etrafında yaşayan kalabalık bir topluluktan bahseder. M.Ö. 10. ve 9. yüzyılların Asur abidelerinde bu topluluk Nairi diye adlandırılır. Aynı topluluk 9. yüzyılın ikinci yarısında bir devlette bir araya geldiklerinde ona Urartu ülkesi dediler. Yahudi sözü olan Ararat da güya bu sözden türemiştir. Bu adlar aynıdır. Urartu krallığının merkezi önce Erivan yaylasında sonra ise stratejik durumundan dolayı güneye Van Gölünün doğu sahillerine taşınmıştır. Urartu kralları kendi medeniyetini Asur-Babil kabul etmiş, fakat dünya devleti rolünü Asur'un elinden almak için döne döne başarıyla mücadele etmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın birinci yarısında Asur kralı III. Tiglat-Pileser'in zamanında bu mücadelede üstünlük Urartu'nun olmuştur: Asur monarşisinin bütün kuzey ve doğusu Urartuların eline geçmiştir. Mücadele terazisinin kefi bazen kalkar, bazen iner. Öyle bir durum meydana gelebilirdi ki, Urartular bütün dünyada hâkimiyeti ele geçirip dünya tarihine başka bir istikamet verebilirdiler. Fakat hâkimiyetin değişmesi ve beklenmeyen yükselişi Asur'u kurtardı. Onun düşmanları yenildiler. Urartu kralı Ursa bütün güney ve doğunun bir bölümünü Asur'a karşı isyana teşvik etti, fakat mağlup edildi. Üstelik Nikolski'nin dediğine göre, kitabeler Urartu medeniyetinden, şehirlerin, sarayların meydana gelmesinden, kanalların açılmasından vs. bahseder. Üstünlük kimin tarafına geçerse kitabeler de kâh Asur, kâh Urartu krallarının emri ile dikilirdi. Sise bürünmüş uzak geçmişin bu abidelerinde iki başlangıcın-vahşiliğin ve insanlığın izleri kalmıştır: İlk başlangıcın ortaya çıkışı Asur, ikinci başlangıcın ortaya çıkışı Urartu'dur."⁴⁰

François Lenormant, Golmstrem'in bahsini ettiği çivi yazılı kitabelerin, özellikle Asur ve Babil kitabelerinin uzmanıdır. Kendisi Golmstrem'in iddia ettiğine göre, "Ben Ermenilere aidim diyerek feryat eden", çivi yazılı kitabeleri incelemiştir. Lenormant, Ermenistan'ın etnografik bir tabir olmadığını, coğrafi bir ad olduğunu ispatlamıştır. Bu ad ilk olarak Ehemeniiler (Ahameniş/ Akamenid/ Anameni/ Hahamaniş)⁴¹ zamanında tam olarak M.Ö. 7. yüzyılın sonunda kullanılmış olup, Asur çivi yazılı kitabelerde Nairi ülkesi denen topraklarda o sıralarda Ermenilerin yani Haygantsların bulunmadığı bilinmektedir. Daha sonra bu topraklara Urartu, burada yaşayan topluluğa da Urartular denmiştir: Hayganstlar ya da Hayotslar (Ermeniler) Urartu ülkesine M.Ö. 6. yüzyılda

⁴⁰ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁴¹ Ehemeniiler (Ahameniş/ Akamenid/ Anameni/ Hahamaniş), Eski İran Devleti'nde hükümdar sülâlesinin adıdır (M.Ö. 558-330). Kurucusu Ehemeni'dir (Farsça Hahamaniş). Fars ve Anşan (kuzey Elam) hükümdarı II. Kyros'un (Büyük), Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin birçoğunu birleştirip güçlü bir imparatorluk kurmuştur. Büyük İskender Ehemeni sülâlesine son vermiştir. "Ehemeniiler", ASE, c. IV, s. 253.

gelmişlerdir. Oysa Urartulardan bahseden çivi yazılı kitabeler daha erken döneme aittir. Çünkü sonuncu kitabe M.Ö. 9. yüzyıl tarihini taşımaktadır. Dolayısıyla M.Ö. 9. yüzyıla kadar yazılmış olan çivi yazılı kitabeler tahminen üç asır sonra bölgeye gelmiş bir halktan bahsedemez.⁴² Gerek Lenormant, gerekse İngiliz araştırmacı Henry Rawlinson Urartular ve Alaroidlerin birbirinin benzeri isimler olduğunu açıkça ispat etmişlerdir.⁴³

Nikolski ise bu konuda; "Asur ve Babil kaynaklarına göre Urartu ülkesi Nairi ülkeleri adlandırılan daha geniş arazinin bir bölümüydü... İlimde daha bu halkların kesin tarihi verilmemiş ve tam adı belli olmamıştı. Fakat Lenormant'ın ve Golmstrem'in sıkrince onlara Alaroid demek de mümkündür... Eğer şimdiki Gürcüler Alaroidler'e mensup değillerse, o zaman o milleti Küçük Asya ve Kafkasya Ötesi'nin şimdiki sakinleri içinden tamamen yok olmuş saymak gerekir" demektedir ve "Urarta'nın Ararat sözünden gelip sadece R harfi ile L harfinin değiştirmiş olduğunu söylemektedir. Nikolski, çivi yazılı kitabelerinin bulunuşunu şöyle anlatır: "Altmışlı yılların sonunda henüz sıradan bir rahip olan Mesrop, Mekiteryenlerin eserlerinde Ermenilerin yaşadığı yerlerde çivi yazılı kitabelerin olduğunu okumuş ve bu kitabelerin eski Ermenistan tarihine çok yakın olacağını tahmin ederek onları toplamak istemiştir." Nikolski'nin dediğine göre; Mesrop'un şansı iyi gitmiş, fakat yine de ümit ettiklerini bulamamıştır. Mesrop, altı veya sekiz kitabe bulmuş, onların resimlerini çekerek bu işin uzmanı olan Mortman, Müller gibi bilim adamlarına göndermiştir. Bu işte aracı olan da Patkanov'dur. Nikolski, daha sonra çivi yazılı kitabelerin Ermenice ile hiçbir ilgisi olmayan bir dilde yazıldığını anlaşıldığını ifade etmiştir.

Mesrop'un bulduğu kitabelerin büyük bir bölümü Eçmiadzin'den 25 km. kuzeydoğuda keşfedilmiştir. Orada "Bluri" adında bir tepe, onun yanında ise eski harabelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Ermeniler, "efsanevi payitaht "Armavir" özellikle orada bulunmaktadır" demektedirler. Kont Uvarov'un başkanlığında yapılan kazı çalışmaları yedi gün sürmüş, fakat kayda değer bir şey bulunamamıştır. Böylece Patkanov ve Mesrop'un arası açılmış ve kazının kötü yönetildiği gibi konulardan şikâyet edilmiştir. Nikolski ise, Mesrop'un bulduğu kitabeler içinde "Zahalu" adlı yerin yakınında bulunmuş XV numaralı kitabenin

⁴² Ermenilerden hiçbir izin mevcut olmadığı M.Ö. 9. yüzyılı bir kenara bırakacak olursak Urartu adı ile tanınan Nairi ülkesinin Asur kralı Salmanassar'ın ve daha sonra I. Tiglat-Pileser'in zamanında bilindiği görülmektedir. I. Salmanassar M.Ö. 14. yüzyılda, I. Tiglat-Pileser ise M.Ö. 12. yüzyılda hâkimiyet sürmüşlerdir. Urartuların 6-7 asır yerli halk olarak yaşadıkları ve Asurlularla mücadele ettikleri ülkeye, Ermeniler 300 yıl sonra gelmişlerdir. Golmstrem ısrarla çivi yazılı kitabelerin M.Ö. 9. yüzyıldan önceki bir tarihe ait olduklarını söylese bile bu durum Ermenilerin Urartulardan olduklarını ispat etmez. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁴³ Lenormant, Urartuların Alaroidler ile olan aynılığına dayanarak Urartu dili ve Ermeni dilinin birbirinden farklı olduğu sonucuna varmıştır: *Urartuların dili ve çivi yazılı kitabeleri, Ermeni dili ve çivi yazılı kitabeler değil, Alarodi dili ve çivi yazılı kitabeler olarak adlandırılır. Kitabelerin dilinin ve burada bahsedilen halkın, Ermenice ile hiçbir benzerliği yoktur.* Lenormant, Rawlinson Alardu, Araruda'nın Loru varyantı olduğunu söylüyor. Çünkü eski Farslar L ve R seslerini aynı şekilde telaffuz ediyorlardı. Alarudi kolaylıkla Ararat'a o da Asur kitabelerinde rastlanan Urartu'ya çevrilmişti, demektedir. Urartu dilinin çağdaş Ermenice ile olan akrabalık meselesine gelince, Lenormant, bu dillerin birbiri ile hiçbir akrabalığı olmadığını; aslen Frigya'dan olan Hayotsların, Frigya'dan doğudaki yüksek yerleri azar azar ele geçirdiğini ve eski Urartuların bir kısmını oradan çıkarttığını, bir kısmını da kendi içlerinde asimile ederek onların adlarını, inancını, dilini, rivayetlerini kendilerinininkine benzettiğini düşünmektedir. İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 94-97.

Eçmiadzin'de basılan *Ararat* gazetesinde yayınlandığını söylemiş ve o kitabe hakkında "Onun (*Zahalu kitabesinin*) *Ararat'ta* basılan resminde metin öyle tahrif edilerek verilmiştir ki, işaretler birazcık da olsun Van yazısının işaretlerine benzememektedir. Kitabenin kopyasını çıkaran şahıs onları aynı menşeli veya akraba tasavvur ederek veya bilerek, şeklen İran Ehemenilerinin yazısına benzetmek istemiştir. Bunu anlamak o kadar da zor değildir" demektedir.⁴⁴

Golmstrem iddialarına bir yenisini daha ekleyerek, "Bu halk (Ermeni halkı) birçok yüzyıl, kutsal Hıristiyan Provoslav mezhebine olan sarsılmaz sadakatini ispat etmiştir", demiştir.⁴⁵ Ancak Ermenilerin Gregoryen mezhebinden oldukları, Rusya'da veya başka yerlerde Provoslav denilen mezheple asla ilgilerinin olmadığı bilinmektedir. O halde Golmstern'in ileri sürdüğü iddialar geçerli değildir, çünkü Ermeniler Provoslav mezhebinden 6. yüzyılda ayrılmışlardır.

Çavçavadze'ye göre, Hudabaşev, Patkanov, Kişmişov, Ezov, Artsruni vb. Ermeni bilim adamlarının çeşitli konularda yaptıkları faaliyetleri ve bunların halk üzerindeki tesirini anlamak son derece zordur. Ancak tarihte kötü ünleriyle yer alan bu milletin temsilcileri olan bilim adamlarının, kendi kendilerine öğündükleri ve bazı tarihî gerçekleri tahrif ettikleri artık bilinmektedir. Bunu "Büyük Ermenistan"ı yaratmak ve yaşamadıkları yerlerde çok eski bir halkmış gibi toprak iddialarına bir meşruluk kazandırmak için yapmaktadırlar. Çavçavadze'nin kitabının her satırında ısrarla üzerinde durduğu gibi, akli başında her Ermeni yapılanların doğru olmadığını bilir. İşte bu yüzden de hedef alınan kesim halk değil, bilim adamları ve onların tahrif ettiği tarihtir. İdareciler tarafından ortaya çıkarılan, bilim adamları tarafından desteklenen, halkları birbirine düşman eden nefretin esası da burada saklıdır.

Sonuç

Ermenilerin, "Tarihi Ermenistan"ı yaratma planları görüldüğü gibi geçmişi çok gerilere uzanan bir projedir. Büyük Ermenistan yaratma ideali günümüzde de Ermeni aydınların başta Karabağ olmak üzere bütün Kafkasya üzerinde hak talep etmeleri ile kendini göstermektedir. "Denizden Denize Büyük Ermenistan"ın ikinci güzergahını Cavaheti'de yaşanan gerginlikler oluşturmaktadır. Ermenilerin yaşadığı Samshe-Cavaheti'deki ayrılıkçılık faaliyetleri bugün hala devam etmektedir. Radikal güçler Gürcistan'dan ayrılmayı, yüksek statülü muhtariyet kazanmayı talep etmektedirler. Bu ayrılıkçı hareketlerin Erivan'ın desteği ile meydana geldiği gizli değildir. Bu süreçte Ermenilerin "İkinci Dağlık Karabağ" yaratacaklarını beklemek de sürpriz olmayacaktır. Muhtariyet elde etmek için Ermenilerin Gürcistan'a karşı çıkmaktan çekinmemesi; sonuçta kısa veya uzun vadede yeni bir Karabağ senaryosunun gündemde olduğunun da bir göstergesidir. Cavaheti için Ermenilerin "Eski Ermeni toprağı" ifadesini kullanmaları konuyu farklı bir noktaya taşımaktadır. Bütün bu olaylar ve Kafkasya'da yaşanan gelişmeler Ermeni milliyetçiliğinin boyutlarının çok yönlü tespit edilmesi ve bunun sonuçlarının değerlendirilmesini gerektirmektedir.

⁴⁴ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 109 ve 111-113.

⁴⁵ İlya Grigoriyeviç Çavçavadze, *a.g.e.*, s. 117. [Golmstrem, " i kamin vozopiyut", *Peterburgskiyevedomosti*, no 33, 1899].

Dünyada güvenlik ve uluslararası terörizm konularında büyük bir hassasiyet yaşanırken, Hazar enerji kaynakları ile ilgili milyarlarca dolarlık yatırımlar söz konusu iken Güney Kafkasya'nın güvenliği ve barışın sağlanması tartışılırken Ermenistan'ın hala toprak iddiaları ile ortaya çıkması ciddi bir engel oluşturacaktır.